

УДК 903.27:(100)

Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. О.

ДАВНІ МЕБЛІ ЯК ЕЛЕМЕНТ СУБКУЛЬТУРИ ЗНАТІ

Статтю присвячено історії ранніх меблів. Автори доводять, що меблі для праці з'являються вже у верхньому палеоліті. Меблі для відпочинку та зберігання є ознакою знаті, що народжується за доби ранньої бронзи. Поява крісел, стільців, ліжок, скринь, столів пов'язується зі становленням світської та сакральної влади.

Проблема ознак ранньої державності вже давно цікавить науковців. З того часу, як Г. Чайлд висунув 10 ознак державності, що згодом були зведені до 3 основних (поява міст, писемності та монументальної архітектури) [1], фахівці, які займаються становленням держави та її раннім розвитком, постійно працюють над удосконаленням цього списку ознак. Як ознаки державності запропоновані і поява експлуатації [2], і відокремлення ремесла від хліборобства [1], і наявність ювелірного ремесла [4], і досягнення певного рівня демографічного розвитку [5], і поява субкультури знаті [6].

З огляду на появу ранньої державності важливою її ознакою є виникнення моди. Першими модними речами стають металеві прикраси. Зетнічних ознак вони перетворюються на інтеретнічні ознаки певного соціального шару, а саме - знаті. Так, наприклад, за доби ранньої бронзи у циркумпонтійській зоні стають модними прикраси у вигляді скроневих підвісок, медальйонів, сережок, булавок зі срібла. Срібло стає настільки модним, що навіть бронзові предмети вкривають миш'яковою амальгамою, що імітує срібло [7]. Ці речі трапляються далеко за межами їх виготовлення. Досить сказати, що для

Північного Причорномор'я центром виготовлення металевих речей був Донбас, а зона збуту цих речей поширювалася на всю лісостепову частину Східної Європи [8]. Треба розрізняти речі певних типів та сам матеріал. Коштовне каміння, метал, бурштин, черепашки - всі ці матеріали з давніх-давен були предметом обміну. Вони певною мірою сприяли становленню попиту на окремі кольори, породи каменю тощо. Завдяки їм вироблялися єдині для цілих регіонів естетичні норми. Можна навіть сказати, що вони були предтечами моди. Таким самим проявом субкультури знаті була поява спеціальних поховальних споруд у вигляді багатокамерних катакомб у населення катакомбної спільності [9] або кам'яних скринь у населення кемі-обинської культури. За часів ранніх кочовиків ці обряди набувають грандіозних масштабів. Під час поховальних обрядів у скіфів забивали до 300 коней, багатьох людей, небіжчика супроводжували коштовний посуд, зброя, побутові речі тощо. Сама поховальна споруда - курган - відзначалася гігантськими розмірами та складною конструкцією. На нашу думку, у цьому процесі не є винятком поява та ранній розвиток меблів. Перші меблі підкреслюють особливий статус знаті, її відмінність від рядових общинників, її недосяжність, наближеність до богів тощо. Підтриманню цього враження серед простого населення й мали слугувати перші меблі.

Фахівці розрізняють за призначенням три види меблів: для відпочинку, для зберігання побутових чи якихось інших речей, для занять [10]. Серед речей для відпочинку виділяють ліжка з їх варіантами і меблі для сидіння. Серед меблів для зберігання виділяють шафи, скрині, валізи тощо. Серед меблів для занять - різноманітні столи, верстати [11]. Розглянемо, як виникали та розвивалися різні види меблів на ранньому етапі історії людства.

В історії меблевого мистецтва та меблів ранньому етапу приділялася незначна увага. Історію меблів починали з часів давнього Єгипту та Месопотамії, тобто з державних утворень [12]. Більш рання історія меблів губилася у темряві століть. Питанню, чому виникають меблі, не приділялося належної уваги. Вважалося аксіоматичним, що меблі є від початку людини як необхідний побутовий предмет. Змінюється тільки їхня форма. Певною мірою це твердження відповідає дійсності, але це не зовсім так. Людина часів палеоліту задовольнялася настільки малим, що ні про які спеціальні меблі мова йти не могла. Навіть лежанок у житлах пізнього палеоліту не виявлено. Вони з'являються лише в неолітичну

добу, коли населення переходить до відтворюючого господарства. Трипільські модельки жител яскраво свідчать про те, що люди сиділи на підлозі, а не використовували спеціальні меблі. Така картина простежується в усіх ранньохліборобських суспільствах: в енеоліті Закавказзя, Балкан, Месопотамії, півдня України. Як свідчить археологія, меблі у сучасному розумінні терміна з'являються тільки на певному, далеко не ранньому етапі розвитку людства. Чим же визначалася їхня поява?

Існує точка зору, що ранній етап розвитку меблів починався з пеньків, колод і т. ін. [13]. З огляду на сучасний розвиток археології і наявні знахідки це не зовсім відповідає дійсності. Річ у тім, що рівні горизонтальні зрізи пеньків з'являються тільки на досить високому рівні розвитку суспільства, коли були винайдені металеві пили, якими можна було пиляти великі дерева. До того стовбури дерев валили сокирами, після чого, звичайно, залишався пеньок, на який сісти було просто неможливо. Ще раніше, за часів енеоліту або навіть неоліту, великі дерева не рубали, а розкопували землю навколо коренів, здирали з них кору; дерево всихало. Потім обкладали корені хмизом та підпалювали. Таким чином були звалені віковічні дуби, знайдені та підняті біля острова Хортиця Г. І. Шаповаловим [14]. Отже, першими меблями аж ніяк не могли бути пеньки. Навіть на рельєфах у Єгипті рядове населення працює, стоячи на колінах.

Коли ж з'являються меблі? Верхній палеоліт не дає нам жодного натяку на існування меблів для відпочинку чи зберігання. Важкі речі не були потрібні рухливому мисливському населенню. Найважливішими меблями, життєво необхідними, могли бути тільки ліжка для сну. Для рухливого населення їх заміняли на першому етапі шкури тварин, які стелили на гілки з листям чи хвою. Пізніше, з винаходом плетіння, такими ліжками слугували гамаки з сітки. І тільки тоді, коли населення переходить до сталої осілості, з'являється не лише потреба у справжньому ліжку, а й можливість його виготовити. Такими ліжками спочатку були прості циновки з очерету. Головна мета такого примітивного ложа - відокремити людину, що спить, від землі, від вогкості, зберегти її здоров'я. Циновка чудово виконувала цю функцію. Вона ізолювала тіло людини від землі, зберігала температуру завдяки поганій теплопровідності очерету. У всіх ранніх хліборобських поселеннях у культурах Хасунна та Самара, у Чатал-Гююці - на всьому Давньому Близькому Сході циновка є обов'язковим елементом давніх жител [15]. Не є винятком і тери-

торія України. В ямних та катакомбних похованнях часто зустрічаються залишки циновок. Так, у похованні 2 кургану 7 біля с. Заможне в інгульському похованні було знайдено відбиток такої циновки на глині закладу до поховальної камери [16]. Цинонками було викладено заплічки ямного поховання у Довгій могилі біля Чортомлику [17]. Вони являють собою повні аналоги тим цинонкам, які зустрічаються на Давньому Близькому Сході. Проте цинонку важко назвати справжніми меблями. Точніше буде називати цинонку праобразом ложа.

Для первісних народів більша частина доби (день) проходила у роботі. Як правило, робота виконувалася або стоячи, або сидячи на землі. Про це свідчить більшість відомих поз давнього населення світу (на колінах, «по-турецьки» тощо). Всі вони пристосовані для тривалого сидіння на землі. Для зручності могли використовувати невеликі обрубки колод як ослінчики. Мабуть, цим і обмежувалися перші потреби людей у меблях. Їхня загальна поширеність очевидна.

Новий етап у розвитку меблів настає вже після появи металу. Розвиток деревообробки робить можливим виготовляти плахи, а згодом і дошки. Винайдення пил, тесел та доліт різко збільшило можливості людини у виготовленні меблів. У похованнях цієї епохи знайдено чимало свідчень використання металевих інструментів: круглих та прямокутних пазів у дереві, слідів тесання та стругання, свердління тощо. Реальних свідчень паралельності процесу виготовлення перших транспортних засобів та меблів археологія знає дуже мало, проте цей процес досить імовірний. Таке твердження тим більш реальне, що поховальні катафалки у ямній та катакомбній культурах виготовлялися з бойових колісниць за допомогою додаткових лож, які приєднували до них. Такі ложа являли собою дерев'яну раму, на яку натягувалася циновка. Інколи ці рами мали додаткові планки, укріплені хрест-навхрест. Це забезпечувало мінімальну жорсткість конструкції (рис. 1-б). Подібні ложа подекуди трапляються у ямних похованнях півдня України та Росії (рис. 1-а).

Більш досконале ложе було знайдено експедицією Дніпропетровського університету в ямному похованні на Дніпропетровщині. Тут дерев'яна рама має підвищення з одного боку для голови. Між довгими дошками рами натягнуто шнури. А сама рама з'єднана не просто «у шип», а в «ластівчин хвіст» [18] (рис. 1-в).

Важливим моментом для розуміння значення меблів є те, що всі вони знайдені у похованнях

соціально відзначених, тобто у похованнях знаті. У поховальному обряді народів Північного Причорномор'я інших прикладів використання меблів немає. Проте вони є у Західній Європі. Унікальні інтер'єри були розкопані Г. Чайлдом на поселенні Скара Бре на Оркнейських островах (рис. 2) [19]. Унікальність меблів Скара Бре полягає у тому, що вони виготовлені з каменю. Плитняковий камінь дав змогу мешканцям цього поселення зробити столи, стільці, скрині та ліжка. Всі вони були розташовані уздовж стін кам'яних жител. Можливо, це було зумовлено специфікою матеріалу, а можливо, смаками давніх людей. Хоч це поселення відноситься до доби неоліту, у абсолютних датах північний неоліт співіснує з добою бронзи на півдні. Тому кам'яні меблі, виявлені у Скара Бре, треба вже відносити не до неоліту, а до доби ранньої бронзи.

Ложе тільки згодом стає справжнім ліжком, піднімаючись над підлогою та стаючи на ніжки. Підвищення самого ложа над підлогою забезпечувало кращий температурний режим відпочинку людини. Загальновідомо, що холодне повітря знаходиться внизу, а тепле - угорі. Цьому процесу сприяло протиставлення знаті простим общинникам. Призначення таких лож було, ймовірно, поліфункціональним. На них не тільки спали, але й сиділи, працювали тощо. Не даремно у давніх греків, етрусків, римлян на ложах напівлежали під час бенкетів.

Імовірно, стіл веде свій «родовід» від таці для їжі. Принаймні у ранніх кочівників Євразії невеличкі таці на ніжках для м'яса були дуже поширені. Можна припустити, що в основі такого столика лежать зооморфні посудини. Згадаймо трипільські та взагалі ранньохліборобські посудини. Семантика таких виробів, можливо, пов'язана з ритуалами обрядового поїдання м'яса. Використання зооморфних мотивів у оздобленні столів продовжується тривалий час, зокрема в античності. Особливо частими були комбіновані ніжки столів, де нижня частина виконувалася у формі ніжки цапа, а верхня - у вигляді голови птаха (рис. 3-г, е, є). Цікаво, що античні жертівники та столи на трьох ніжках мають багато схожого (рис. 3-д). Отже, стіл також з'являється як сакральна річ і згодом монополізується вищим прошарком суспільства (рис. 3-а-в).

Ще однією деталлю першого гарнітуру виступає стілець або крісло. Меблі для сидіння з'являються ще в неоліті. Одним із перших зразків крісла є трон, на якому сидить богиня, що походить з протоміста Чатал-Гуьок (рис. 4-и). Широковідомий трон з Кносу (рис. 5). Подібні

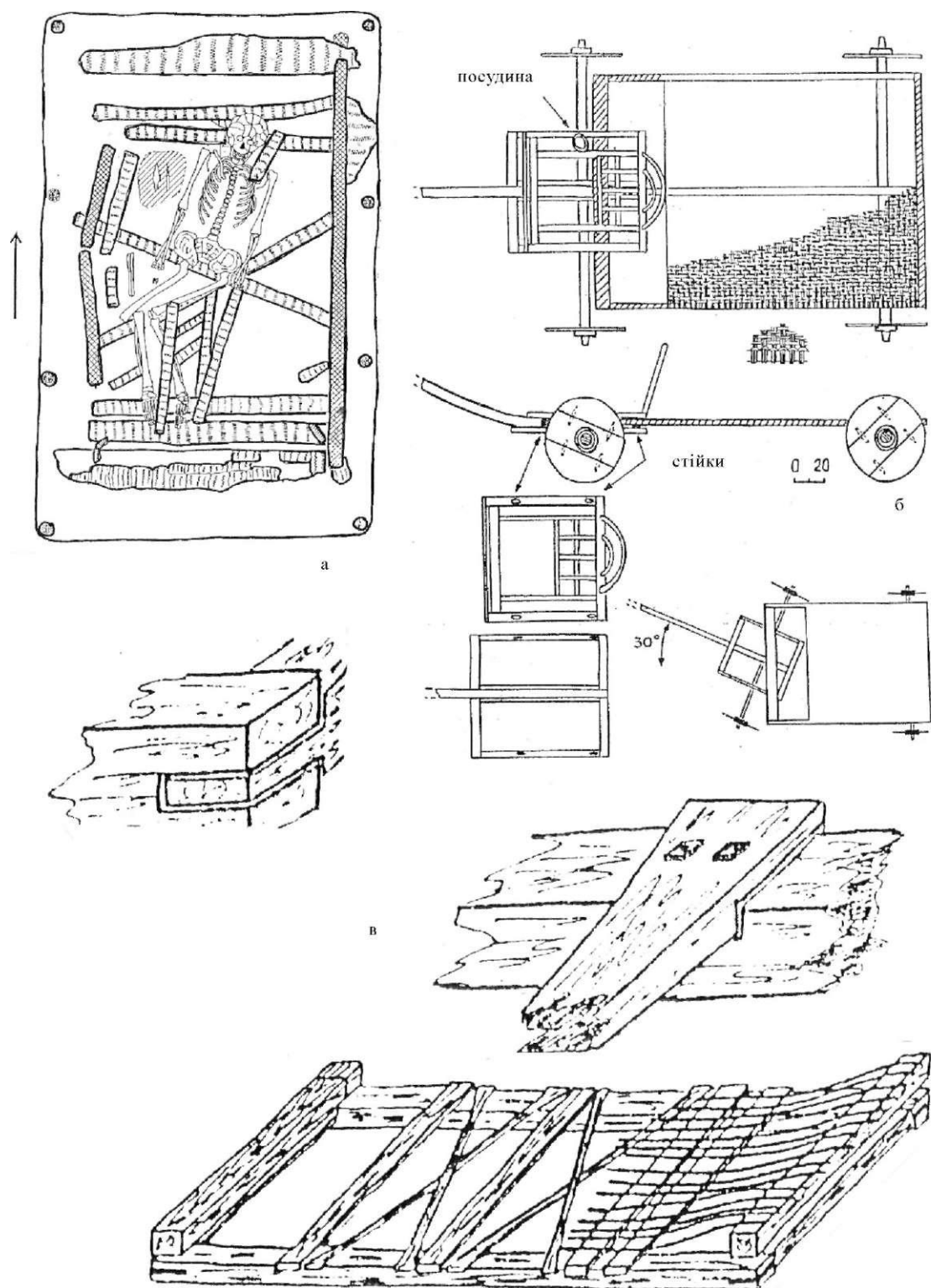

Рис. 1. Ложа-рами колісниці доби бронзи Північного Причорномор'я

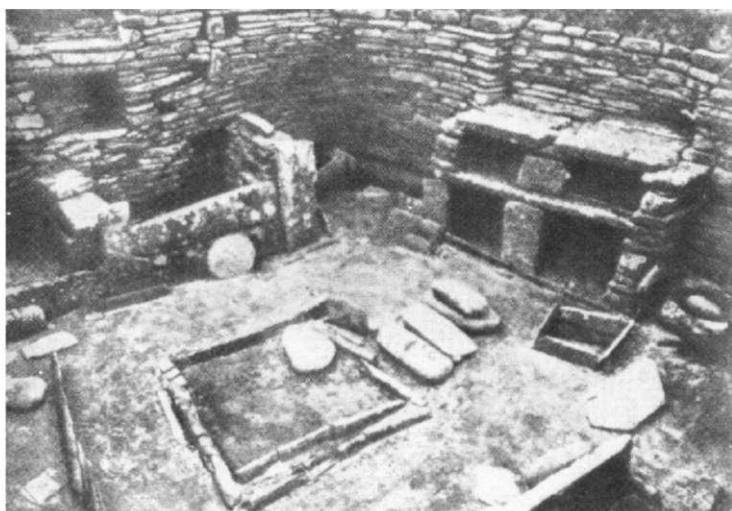

Рис. 2. Скара Бре

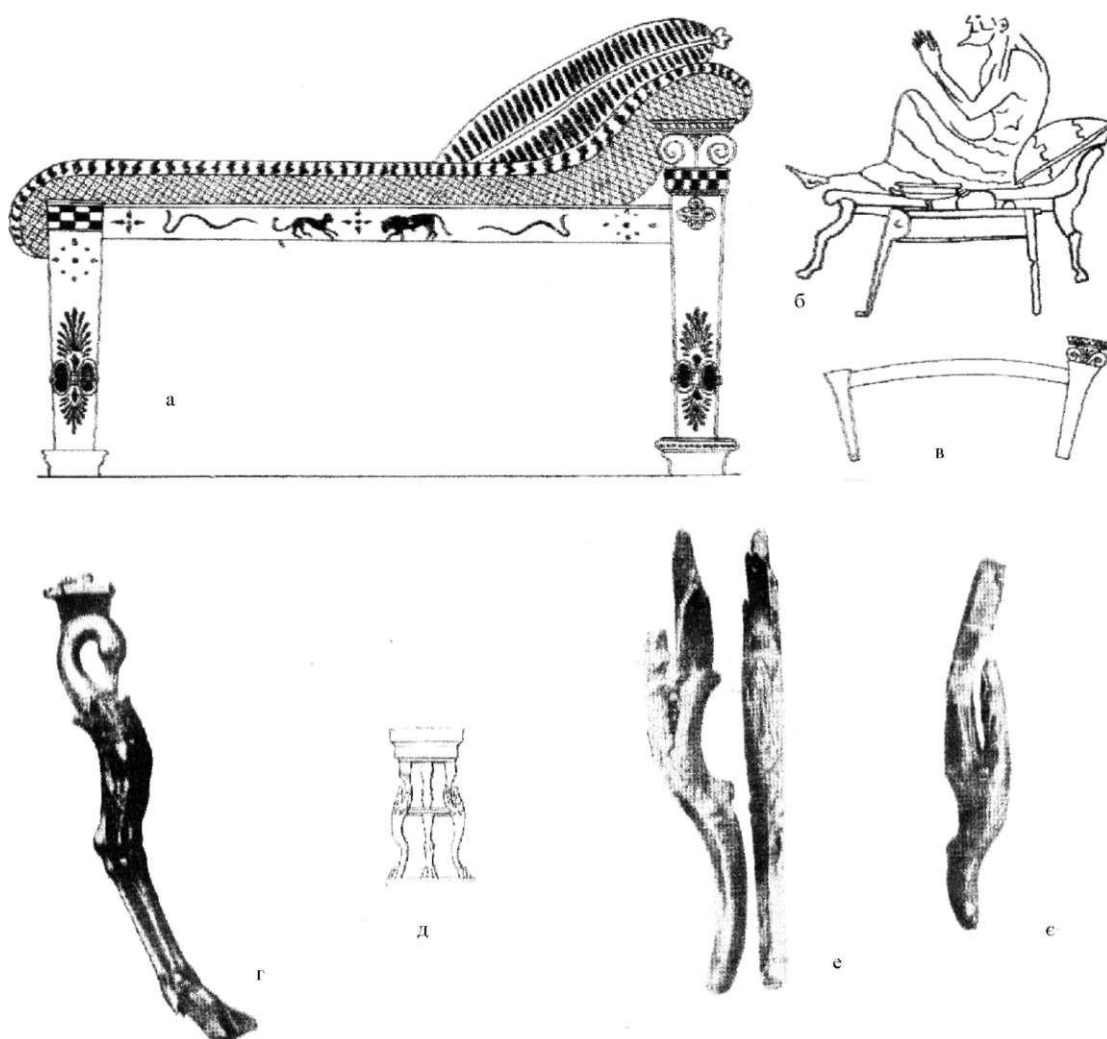

Рис. 3. Античні ліжка. Ніжки столів у вигляді птаха-цапа

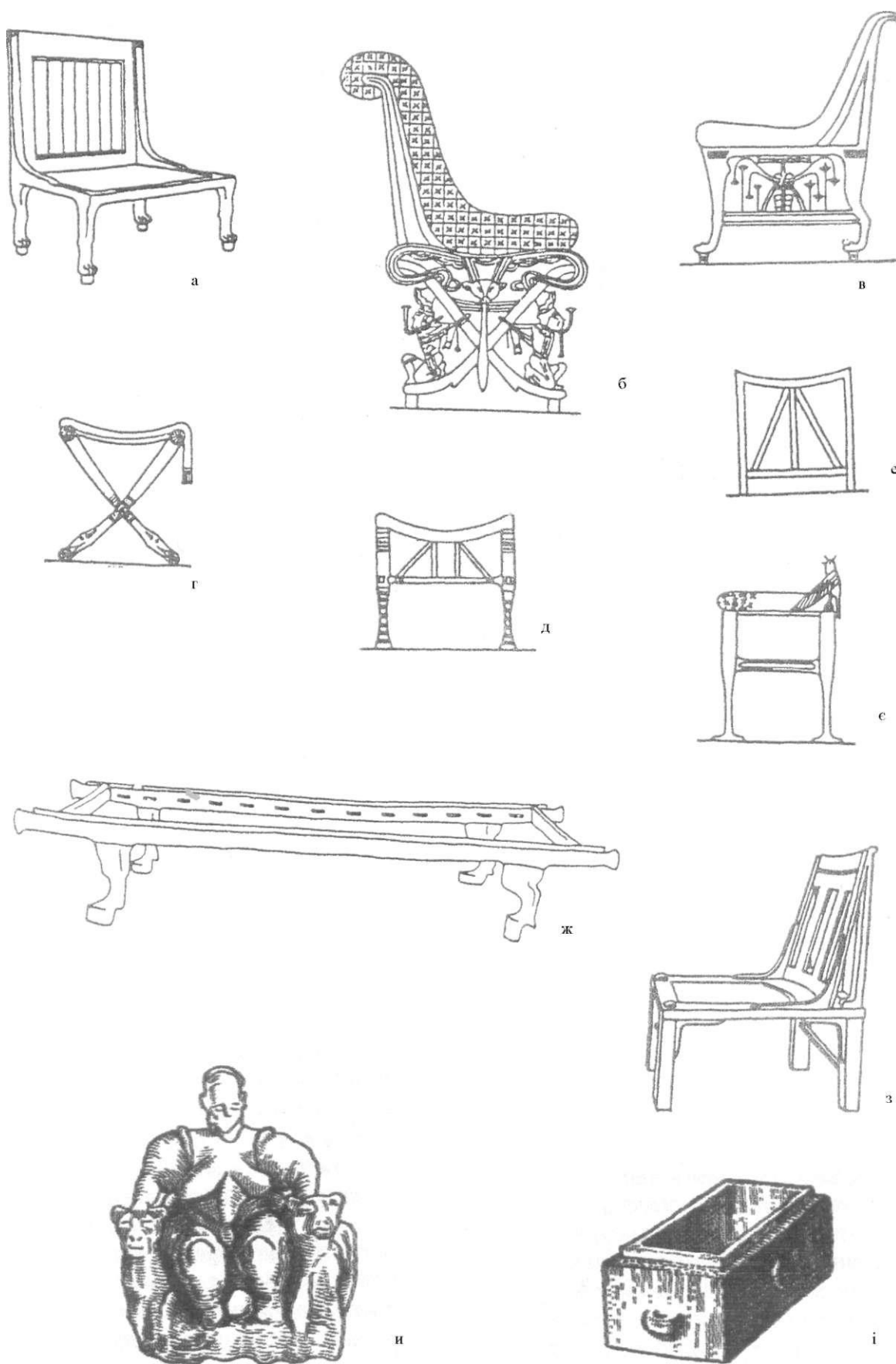

Рис. 4. Чатал-гуюцькі та єгипетські меблі

Рис. 5. Трон з Кноссу

речі унікальні. Як правило, в залах, де знаходяться такі крісла-трони, немає інших лав чи стільців. А якщо і є, то їхня будова набагато простіша. Іншим типом крісла є хрестоподібні складані стільці. Вони були поширені в Єгипті (рис. 4-а-є). Один із таких стільців було знайдено в одному з поховань могильника Дорак [20]. Призначення таких стільців аналогічне тронам.

Семантика зображень тронів дуже складна. Тут і леопарди як уособлення всесвіту, і мертві голови чи черепи як свідчення того, що влада стоїть на основі поважання предків, тут і леви або їхні частини як символи світської влади і т. ін. Можна твердити, що стілець, крісло з'являються як атрибути володарів спочатку, мабуть, са-кральних, а потім і світських. Лише згодом стілець стає частиною інтер'єру широких верств населення.

Меблі для зберігання також досить пізні явище. Шафа як меблі для зберігання одягу та різних побутових речей з'являється досить пізно. Ще на початку середньовіччя для зберігання одягу слугували скрині. Ймовірно, скриня з'являється синхронно колісницям та ліжкам, тобто наприкінці IV - на початку III тис. до н. е. Принаймні поховальні скрині з дерева, відомі для кемі-обинської культури, знайдено у кургані Кемі-оба в Криму [21]. Певною мірою функцію зберігання речей виконували керамічні ємності на зразок античних лекан. Невеликі скриньки знайдено на поселенні-протомісті Чатал-Гуюк (рис. 4-і). Подібну функцію виконували плетінки і т. ін.

Деякі народи, наприклад японці, взагалі не користуються шафами у європейському розумінні цього слова.

Зовсім інша річ - меблі для праці, занять. Вони не пов'язані з виділенням знаті та соціальним розшаруванням суспільства. Як виробництво супроводжує людину протягом усієї її історії, так і виробничі меблі є необхідним елементом виробництва. Вже у верхньому палеоліті дослідники відзначають наявність спеціальних підставок під заготовлі знарядь праці, які використовувалися для більш зручної обробки [22]. Як правило, це ввігнуті частини суглобів великих кісток. З часом такі примітивні «верстати» вже не задовольняють людей. Робочий стіл, або верстат, стає більш досконалим. Для доби бронзи відомі залишки спеціальних верстатів для свердління. В катакомбному похованні було знайдено раму з дерева з додатковими дерев'яними вставками в самій рамі. На думку авторів публікації, в рамі закріплювали заготовлю для свердління в певному положенні. Так свердили кам'яні сокири. Для доби ранньої бронзи України відомі точені речі. Це передбачає наявність токарних верстатів.

Таким чином, розвиток меблів прямо пов'язаний із розвитком металообробки: покращується якість металу, що приводить до удосконалення інструментів деревообробки, завдяки чому вдосконалюється обробка дерева та з'являються перші меблі. Виникнення сучасних типів ліжка, стола, стільця та скрині було одночасним проце-

сом, пов'язаним із соціальним розшаруванням суспільства. Аристократія, що народжувалась, намагалася у такий спосіб підкреслити своє особливе становище у суспільстві, піднести рівень добробуту та відокремити себе від рядових простих общинників. Це не стосується меблів для праці - верстатів та робочих столів, які ви-

никають на зорі людства. Можна сказати, що перші меблі для відпочинку та зберігання були поодинокі, несли значне ідеологічне навантаження та виготовлялися особливо ретельно та якісно. Тому знахідки в археологічних розкопках меблів є своєрідним індикатором того, що це суспільство вже стало на шлях державотворення.

1. Чайлд Г. Древний Восток в свете новейших раскопок.- М.: Изд-во АН СССР, 1956.- 256 с.
2. Колганов М. В. Собственность.- М.: Изд-во АН СССР, 1963.
3. Равдоникас В. И. История первобытного общества.- М.-Л.: Изд-во ЛГУ, 1939.- Т. 1.- 285 с.
4. Павленко Ю. В. Становление раннеклассовых государств.- К.: Наук. думка, 1989.- 288 с.
5. Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ.-М.-Л.: Наука, 1976.- 191 с.
6. Павленко Ю. В. Вказ. праця; Массон В. М. Вказ. праця.
7. Братченко С. Н., Санжаров С. Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III).- Луганськ: Шлях, 2001.- 108 с.
8. Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы.- К.: Наук. думка, 1991.- 115 с.
9. Пустовалов С. Ж. Многокамерные катакомбные погребения Северного Причерноморья. Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбасе / Тез. докл. конф.- Донецк, 1990.- С. 94-96; Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства // Археологія.- 1993.- № 3.- С. 56-67; Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я.- К.: Шлях, 2005.- 412 с.
10. Кес Д. Стили мебели.- 2005.- С. 7.
11. Там само.- С. 7.
12. Мухіна Н. В. Історія меблів. Епохи та стилі.- К.: КНУКІМ, 2003.- 282 с.; Кес Д. Вказ. праця.
13. Там само.- С. 3-7.
14. Шаповалов Г. И., Нефедов В. В., Олейник А. Л. Отчет о работе Экспедиции подводных археологических работ в р. Днепр и в р. Орель // НА ИА НАН Украины.- Фонд 1990/200.
15. Меларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока.- М.: Наука, 1982; Массон В. М. Первые цивилизации.- Л.: Наука, 1989.- 280 с.
16. Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum+.- Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса, 1999.- С. 222-255.
17. Мозольський Б. М., Пустовалов С. Ж. Довга могила біля Чортомлику // Культурологічні студії.- Вип. 2.- К.: Видавничий дім KM Academia, 1999.- С. 118-141.
18. Андросов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями // Проблемы археологии Поднепровья, 1991.- С. 40.
19. Брей, Трамп. Археологический словарь.- М., 1990.- 267 с.
20. Меларт Дж. Вказ. праця.
21. Щепинский А. А., Тоцев Г. Н. Курганы Кемин-оба. Статистическое исследование Північного Причорномор'я та Криму.- Вип. IX.- Запоріжжя, 1999.- С. 50-86.
22. Семенов С. А. Первобытная техника // МИА.- № 54.- М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1957.- 240 с.

S. Pustovalov, L. Chukhray

ANCIENT FURNITURE AS THE SUBCULTURE ELEMENT OF THE NOTABLE

This article deals with the early history of furniture. The authors' proof is that the furniture for work appeared in the late palaeolit, the furniture for rest and for preservation emerged in early bronze age. It was the sign of the notable. The appearance of the chairs, armchairs, tables, beds and chests was tied with the birth of the state.